Jordstugor och Fattigas bostäder

Backstuga i Småland, omkring 1925.

En jordstuga eller stenstuga (också benämnd backstuga), är en enkel bostad, delvis nedgrävd i marken, som varit vanligast i södra och västra Sverige. Ett exempel är Stenstugan på Friluftsmuseet Skansen i Stockholm.

Denna typ av jordstugor förekom främst i Blekinge, Halland, större delen av Småland, delar av Skåne, sydligaste Västergötland och södra Bohuslän samt utmed södra Östergötlandskusten, men rapporteras även från Värmland.

Stugan kunde vara byggd med stenmurar mot en sluttning, isolerade av dess jord, och med en vägg och gavelspetsar av plank.

I sydvästra Skåne fylldes motsvarande funktion som bostad åt hantverkare, daglönare och fattighjon av gatehus, som byggts utmed bygatan efter att gårdarna vid enskiftet och det laga skiftet flyttats ut ur byn.

Gatehus i Stora Råby utanför Lund

Gatehus, eller gadehus, kallas i Skåne, Halland och Blekinge äldre hus som byggts längs en bygata eller byns fägata. Dessa finns även i Danmark. Motsvarigheten i övriga Sverige är närmast backstugan. Innehavaren eller brukaren av ett gatehus benämndes "gatehusman" och var jämställd med torpare. Vid försäljning av ett hemman kunde också ett gatehus avsättas som undantag att disponeras av försäljaren livet ut. Gatehus är ursprungligen låga, i regel en-längade, och byggda med på orten tillgängliga material.

På de skånska slätterna var gatehusen precis som bondgårdarna ofta korsvirkeshus. Bakom huset finns i de flesta fall plats för en kökssträdgård eller en liten kålhage. Ofta ägdes endast huset av innehavaren, med nyttjanderätt till tomten.

Efter enskiftet i Skåne byggdes många gatehus. Då byarna skiftades och gårdar flyttades till utägor kvarstod mindre markbitar intill bygatan som nu kunde bebyggas med gatehus, främst för yrkesfolk som snickare, skomakare och skräddare samt för mindre bemedlade som i övrigt arbetade på de stora gårdarna och godsen. Till behovet bidrog också den kraftiga befolkningsökning som följde skiftesreformerna.

Termen gatehus bör inte förväxlas med äldre låghusbebyggelse i städer.

Halvhus
Limhamn

Daglönare, dagsverkare eller dagakarl var under tidigmodern tid en i Sverige använd benämning på en person som utförde kroppsarbete mot dagslön. Termen, som använts sedan 1600-talet, motsvaras i viss mån av det senare grovarbetare.

Från och med frihetstiden kom dagavlönade lantarbetare på alltfler säterier och plattgårdar (tillhörande det världsliga frälset) att ersätta dagsverkesskyldiga bönder med åborätt.

Gränsdragningen mellan backstugusittare och dagkarlar är diffus. Den som i kyrkoböcker är antecknad som husman kunde vara ägare till det hus han bodde i med sin familj, men hänvisad till påhugg som daglönare för familjens försörjning. Andra husmän bodde liksom backstugusittare i hus ägda av markägaren. Hyran kunde vara dagsverken, kontanter eller en kombination.

Dagsverken

Dagsverke är det arbete som en arbetare utför på en dag. Dagsverksskyldighet var den ursprungliga formen av feodal jordpålaga. Landbor som hyrde sin mark från godset livnärde sig genom att bruka egna jordlotter. De presterade också ett bestämt antal dagsverken på godsherrens domänjord, vars avkastning denne tillgodogjorde sig.
I trakter där gods inte fanns (det vill säga främst i norra Sveriges inland) upplät de självägande bönderna mark (inom eller utom byn) till egendomslösa. Dessa fick bebygga och bruka jorden för egen del mot ett uppgjort antal dagsverken om året. Torparen och hans familj fick även bo i dagsverkstorpet.

Statare. Mjölkerskor och lagårdskarlar uppställda vid ladugården. Julita gård, Södermanland, ca 1910

En statare var förr i Sverige en lantarbetare, som fick en stor del av sin lön (stat) in natura av en husbonde (jordägare). Statare anställdes i regel enligt legostadgan på ettåriga kontrakt. Under den sista veckan i oktober, den så kallade slankveckan, var det möjligt för statare att flytta och söka anställning vid andra gods.

Det var vanligt att statarfamiljer flyttade ofta. Statare förekom huvudsakligen på större gårdar i Götaland och delar av Svealand; systemet slog aldrig igenom i Norrland. Mekaniseringen av jordbruket ledde till att antalet anställda, så även statare, gradvis minskade efter en topp som i statarnas fall inföll under andra hälften av 1800-talet. Förhållandena för statarna var ofta otillfredsställande, vilket ledde till debatt och att systemet slutligen avskaffades 1945.

Statarsystemet tog form under mitten av 1700-talet och började under 1800-talet göra torparna överflödiga, även om systemen fanns kvar parallellt under lång tid. Det nådde sin största utbredning i slutet av 1800-talet och minskade därefter i takt med mekaniseringen av jordbruket. Samtidigt började de utsatta förhållandena för statarna att uppmärksammas och det restes krav på att avskaffa systemet.

I ett band av uppslagsverket Nordisk familjebok utgivet 1891 sades att avskaffandet av statarsystemet "torde dock snart blifva en både social och ekonomisk nödvändighet". Beslutet att definitivt avskaffa statarsystemet togs den 12 oktober 1944, då ren kontantlön infördes i avtalet mellan arbetsmarknadens parter, Svenska Lantarbetareförbundet och Skogs- och Lantarbetsgivarna. Beslutet trädde i kraft i månadsskiftet oktober-november 1945.

Statare på väg hem från mjölkningen, Ven, 1933

Villkor och lön för statare

Även om statarnas villkor var reglerade i ett bindande kontrakt på ett år, ouppsägligt för båda parter under året, blev vissa statare i det närmaste livegna på de gårdar där de var anställda. På grund av den begränsade kontantlönen förekom det att statare hamnade i skuld hos gårdens butik där olika förnödenheter såldes, och inte kunde lösa skulden. Således kunde de inte heller flytta till någon annan tjänst när kontraktstiden gått ut. Trots detta var det mycket vanligt att statare regelbundet flyttade till en annan gård när årskontraktet löpt ut. Statarhustrurna var formellt inte tvungna att arbeta, men många statare önskade att hustrun skulle kunna få lönearbete på gården för att dryga ut inkomsterna.

Statare Andersson med fru och barn på Karlslunds gård, ca 1900

Foto: Hakelier, Bernhard Örebro Stadsarkiv

Boende statare

Det boende som erbjöds i statarlängorna var ofta otillfredsställande. Detta berodde delvis på att många av längorna inte var byggda med stockväggar utan med plankväggar, vars isolering sjönk ner mot undervåningen. Det ledde till att övervåningarna kunde bli dragiga. Detta var ett modernare sätt att bygga men fungerade dåligt och innebar en låg bostadsstandard. Statarlängorna var vanligast i södra Sverige – i Mellansverige bodde däremot de flesta statare i en- eller tvåfamiljshus.

Före detta statarlänga i Blomsholm

Tjänstehjon

Tjänstehjon eller legohjon, inom jordbruket kallade drängar, pigor och statare, var tjänstefolk vars villkor reglerades av Legohjonsstadgan (i Sverige upphävd år 1926), vilken i praktiken innebar en generell plikt att söka och finna en husbonde som ville anställa. De få undantagen gällde för välbärgade, för ungdomar upp till 21 års ålder ifall deras arbete behövdes på föräldrarnas gård, samt för personer som saknade arbetsförmåga.
Legohjon tog tjänst på ett år. Flyttningsdagen var den 24 oktober (före år 1819 den 29 september) och följdes av den årliga friveckan, ursprungligen till mickelsmäss. Ömsesidig uppsägningsdag var den 24 augusti.
Husbonden hade bland annat rätt att aga sitt husfolk, från 1833 dock begränsat till män under 18 och kvinnor under 16 års ålder, men också skyldighet att sörja för sina hjon vid sjukdom. Även husmodern hade laglig rätt att aga sina underställda.

Troligtvis anställda lantarbetare (statare) vid Österbodarne. Fotografering - 1915 — 1925 Allingsås

Backstugusittare

Backstugusittare, Nätra församling, söder om Örnsköldsvik. Fotografi från 1900.

Backstugusittare (även backstugosittare, backstugohjon, backstuguhjon, backstusittare, backstubo) Backstusittare är ett ålderdomligt uttryck för lantbor som bodde på någon annans mark, eller på allmänningen i en backstuga, men till skillnad från torparna arrenderade backstugusittaren normalt ingen jord till sin stuga. Backstugusittaren var helt beroende av markägarens godtycke, men disponerade i regel över ett litet potatisland, och kanske en jordlott, som jordägaren lånat ut. Till hushållet hörde ofta mindre djur, som katter, grisar, getter och höns. Så gott som alltid var de som bodde på detta vis mycket fattiga, och försörjde sig på tillfälliga arbeten, hemslöjd eller andra uppdrag. Stugan var befriad från skatt. Undantagsvis fanns backstugusittare med relativt god standard. En del hantverkare fann i den enkla byggnaden en billig bostad, utan att för den skull vara fattiga.

På 1600- och 1700-talet bodde de allra fattigaste, och ibland de utstötta och föraktade, i backstugorna. ”Statusen” förbättrades något under 1800-talet, då daglönare började flytta in i de enkla bostäderna. I och med laga skiftet, 1827, ökade antalet backstugusittare. Anledningen var att gårdarna flyttade ut från byarna och gjorde anspråk på de jordar som disponerats av torparna. Torparna hade då ingen annan råd än att bli daglönare (tillfälliga arbeten). År 1890 fanns det i Sverige 52 192 torpare, men endast 14 341 backstugusittare.

Strandsittare

Är en term för en egendomslös person i Sverige och Norge som av en jordägare fick arrendera en bit strand för att bosätta sig på eller helt enkelt slog sig ner där mer eller mindre med jordägarens goda minne. En allmänning har också varit en möjlig plats för strandsittaren att slå sig ner på. Denna boendeform var framförallt vanlig under 1600-talet, men fanns kvar in på 1900-talet. I flera kustsamhällen har det varit stridigheter kring mark utifrån etablering av orten som strandsittarsamhälle.

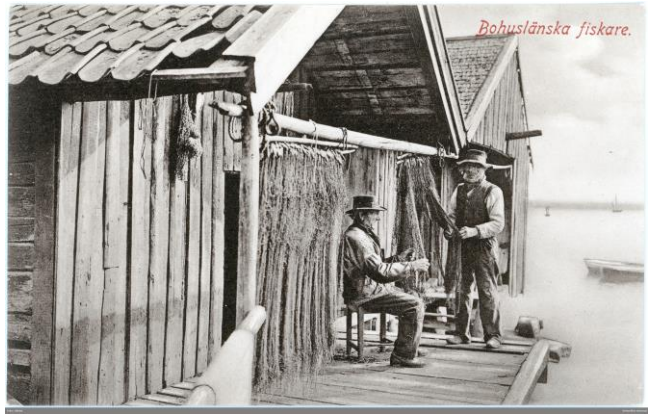

Kontraktstjänare

This Indenture Witnesseth, That

Henry Mayer In Consideration of Six Pistoles Paid by Abraham Hestant of Bucks County for his Passage from Rotterdam

as also for other good Causes he [illegible] Henry Mayer hath bound and put him self, and by these Presents doth bind and put him self Servant to the said Abraham Hestant [illegible] Executors and Assigns, from the Day of the Date hereof, for and during the full Term of Three Years from thence next ensuing. During all which Term, the said Servant his said Master his Executors, or Assigns, faithfully shall serve, and that honestly, and obediently in all Things, as a good and dutiful Servant ought to do. AND the said Abraham Hestant his Executors and Assigns, during the said Term, shall find and provide for the said Henry Mayer sufficient Meat, Drink, Apparrell Washing and Lodging, and at the Expiration of the said term the said Henry Mayer to be made free and Recieve from the said Abraham Hestant two Suits of Apparrell one whereof to be new AND for the true Performance hereof, both the said Parties bind themselves firmly unto each other by these Presents. In Witness whereof they have hereunto interchangeably set their Hands and Seals. Dated the twenty Ninth Day of September in the twelfth Year of His Majesty's Reign, Annoque Domini 1738

Sealed and Delivered in the Presence of us

Henry Landis

Rich Johnson

Henry his Mayer Mark

Germantown

This above was Duly Executed by Mutual Consent of both Parties before Me Vink Jacobs

Kontraktstjänare var en anställd som enligt avtal arbetade under en tidsperiod, för mat, husrum och andra förnödenheter, utan lön. Systemet var vanligt bland fattiga utvandrare till kolonier under tidigmodern tid. Vanligtvis skrev fadern under avtalen och papperen.

Torpare

Torpare kan dels syfta på landbor som arrenderade mindre jordbruksenheter, så kallade torp; dels användes det som beteckning på självägande jordbrukare på mindre fastigheter under 1/4 mantal. Arrendet kunde erläggas såväl i form av dagsverken som in natura. Frälsetorp under godsen var ofta rena dagsverkstorp, där hela arrendet utgjordes av dagsverken.
Det vanligaste var dock skattetorp, där arrendet vanligen erlades i fastställda kontanta eller naturabelopp, eller dagsverken i samband med slåtter eller liknande.

Torparrenden skrevs oftast på lång tid, från 10 ända upp till 50 år. Mera sällan fanns en fastslagen rätt till ärftligt arrende, oftast då på kronotorpen. Det förekom även att kontrakten förnyades årsvis.

Från 1600-talet spelade torparna en huvudroll som arbetskraft inom jordbruket i Sverige (med Finland).
I Sverige minskade betydelsen under senare delar av 1800-talet, när industrialisering, emigration, övergång till kontantarrenden och friköp av torp minskade deras antal från ca 100 000 år 1850 till drygt hälften 1910.

Ännu på 1930-talet fanns bortåt 20 000 torpare innan torparinstitutionen slutligen försvann från Sverige 1943. Då förbjöds dagverken som betalningsform för arrenden. Kronotorpen fanns dock kvar långt senare.

Torpbesiktning i närvaro av kompanichefen, rotebonden och soldaten själv. Färglitografi av Viktor Emmanuel Sparre (1866).

Soldattorp, även kallat knekttorp eller (soldat)boställe var i Sverige och Finland ett torp som byggts åt och användes av en indelt soldat i det ständiga knektehållet (indelningsverket) från 1680-talets början till år 1901 då allmänna värnplikten tog över. I Finland upphörde systemet med soldattorp enligt beslut av Borgå lantdag 1809 när den östra rikshalvan skilts från Sverige och soldaterna måste då i Finland avstå från sina torp.

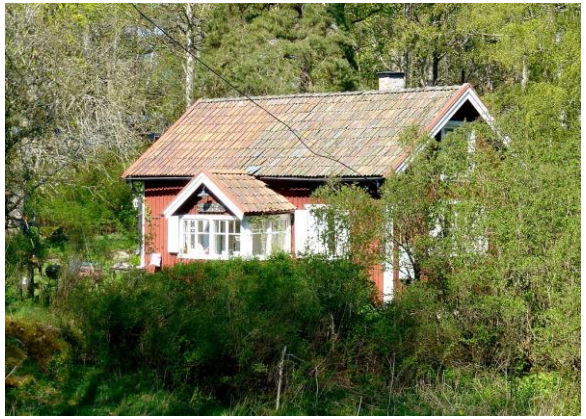

Soldattorp

Systemet med soldattorp introducerades på 1680-talet under Karl XI. Syftet var att ständigt ha tillgång till knektar (fotsoldater). De skulle vara vältränade och möjliga att snabbt mobilisera vid behov. Innan dess ställde gårdarna upp efter bästa förmåga med män vid krigstillstånd. Enligt det nya systemet indelades de svenska gårdarna (rotebönder) i grupper (rotar), som var och en höll en soldat i beredskap. Det var också vanligt att söner till en soldat tog värvning.

Som motprestation fick roteböndernа befrielse från utskrivning till militärtjänst för sig själv, en dräng och en av bondens pojkar. Om rotebonden inte lyckades rekrytera en ny soldat kunde han i värsta fall tvingas att själv dra ut i fält. Under fredstid arbetade soldaten på gårdarna som de andra torparna.

Om torpet användes av en ryttare, dragon eller båtsman gällde likartade regler men dessa kallades istället ryttartorp, dragontorp respektive båtsmanstorp. Totalt fanns mellan 20 000 och 30 000 soldattorp under indelningsverkets tid. Åtskilliga av de gamla soldattorpen finns kvar efter att indelningsverket upphörde 1901 och används i dag mest som sommartorp eller tagits omhand av olika museer runtom i landet.

Soldattorpet bekostades av den rote som ansvarade för soldatens uppehälle och bostad. Enligt stadgan skulle husgrunden vara 8 × 4 meter och husets höjd vara sju stockar högt (cirka två meter). Denna specifikation bestämdes av armén för att soldaterna skulle få likvärdiga bostäder. Därför har de flesta soldattorp samma grundplan, men många har utökats och förbättrats av sina rotebönder och/eller "hyresgäster". I Dalarna, Gästrikland och Hälsingland var det inte vanligt med soldattorp som hölls av rotebönder, istället var soldaten i regel självägande småbrukare.

Soldattorp byggdes inte efter några typritningar utan efter ”hwar och en Provincies Egenskap och Bruk.” Utförande och standard motsvarade oftast den knuttimrade enkelstugan, alltså ett litet trähus bestående av förstuga, "storstuga" med kokställe (vardagsrum och kök i ett) och kammare. Vidare ingick även fähus, lada, förråd och dass samt en liten åker (några tunnland) med ett ängsområde som skulle ge omkring två lass hö.

Rotetavla

På soldattorpets gavel mot vägen hängde rotetavlan (även kallad soldatbricka eller soldattavla). På den framgick kompaniets namn och soldatens nummer, ibland även hans namn. Exempelvis kunde det stå: No 20. Kongl Calmar Regemente Sefvedals Komp No 85 Slitshult. Det var ett soldattorp som låg under gården Slitshult i Sevede härad, nuvarande Vimmerby kommun (torpet revs 1950).

Till en början var texten målad direkt på husgaveln med röd text. Men när torpens fasader började målas med faluröd färg under 1700-talet övergick man istället till speciella trätavlor med vit text på svart botten senare kom vitmålade plåtskyltar med svart text. Med tiden kom utseendet på tavlorna att variera en hel del. Tavlans form liknade ibland en sköld eller ett vapen.

Torp

Torp är enligt nutida språkbruk detsamma som torparstuga, det vill säga en äldre stuga på landsbygden, ofta en sommarstuga, som tidigare bebotts av en torparfamilj.
Torp var under medeltiden nybyggen, i regel via hemmansklyvning från en större gård eller by.

När Gustav Vasa på 1500-talet införde skattskyldighet för alla jordegendomar skapades olika "skatteklasser" omräknat efter markens storlek i mantal. Gårdar som var mindre än lägsta mantalsklassen, men ändå inte så små att de blev helt skattefria, klassades då som torp och fick betala 1/4 av full skatt. Senare blev torp benämningen för en icke skattelagd mindre gård som arrenderades av torparen, brukaren, mot dagsverksplikter och andra skyldigheter.

Dagsverken

Dagsverke är det arbete som en arbetare utför på en dag. Dagsverksskyldighet var den ursprungliga formen av feodal jordpålaga. Landbor som hyrde sin mark från godset livnärde sig genom att bruka egna jordlotter. De presterade också ett bestämt antal dagsverken på godsherrens domänjord, vars avkastning denne tillgodogjorde sig.

I trakter där gods inte fanns (det vill säga främst i norra Sveriges inland) upplät de självägande bönderna mark (inom eller utom byn) till egendomslösa. Dessa fick bebygga och bruka jorden för egen del mot ett uppgjort antal dagsverken om året. Torparen och hans familj fick även bo i dagsverkstorpet.